

Маловідомі сторінки історії

О. П. Реєнт (Київ)

Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради

Кінець XIX — початок XX ст. знаменував початок якісно нового періоду в історії українського народу, а отже, і його робітничого класу. Канадський історик українського походження І. Лисяк-Рудницький, маючи на увазі появу нових факторів, що зумовлювали дальший розвиток процесу формування української нації, справедливо охарактеризував його як модерністичну добу¹. Остання мала ряд притаманних їй особливостей, зокрема, зменшення впливу на згаданий процес економічних і соціальних аспектів. Справа в тому, що швидкий індустріальний розвиток регіону здійснювався під контролем іноземного та російського капіталу і не спричинив швидкого становлення національного пролетаріату. Робітничий клас тут був переважно російським або зрусифікованим.

Згідно з переписом 1897 р. на кінець XIX ст. 93 % росіян, які працювали на підприємствах України, становили робітники трьох важливих промислових районів: Степової України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), Харківщини та Київщини. На Правобережній Україні в пореформений період на промислових підприємствах росіяни становили лише 6 % від прибулих з інших регіонів імперії. Значно більшу частку тут мали поляки, білоруси, литовці, німці та ін.²

Дані перепису, інші документи свідчать про переважання росіян серед робітників, зайнятих на великих заводах і фабриках України. Значна частина російського пролетаріату працювала в Степовій Україні, де були розвинуті гірничі і гірничо-заводська промисловість, капіталістичне сільське господарство. Росіяни прибували також у Харківську та Київську губернії, однак тут їм не належало переважуючих позицій у сфері кваліфікованої праці. Серед прибулих росіяни займали одне з останніх місць на Волині, Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині.

Як вважав відомий дореволюційний дослідник робітничого класу України М. Порш, кількість робітників з інших регіонів імперії «то піднімається, то падає в залежності від становища народного господарства в поодиноких краях України. Краї і губернії більш промислові і торгівлі, а до того ще й з розвиненим капіталістичним сільським господарством, натурально, потребують більш зайшого робітництва, вбляючи його до себе ліпшою заробітною платою і взагалі ліпшими умовами праці. Навпаки, краї і губернії, відсталі з промислового і торгового погляду, з дрібноселянським сільським господарством вимагають такого зайшого робітництва, порівнюючи, дуже мало»³.

Бурхливе зростання промисловості в 70—90-х роках XIX ст. позначилося не тільки на кількості росіян, які стали працювати на заводах і фабриках України, а й на місці та способі їх проживання у регіонах краю. В багатьох районах кількість російських робітників

зростала навіть швидше, ніж місцевого населення. Зокрема, на території Донбасу протягом 1861—1897 рр. їх чисельність збільшилася втричі. В «Истории рабочих Донбасса» зазначається, що в другій половині XIX ст. у складі донецького пролетаріату чисельно переважали російські робітники⁴. На початку XX ст. на 9 найбільших заводах півдня України, кожний з яких давав за рік понад 10 млн. пудів чавуну, тільки один з десяти робітників був українцем⁵. Відомий металург М. А. Павлов писав, зокрема, що «сулинські робітники були головним чином вихідцями з Орловської та Воронежської губерній, але вони вже обжилися в Суліні»⁶.

На заводах і фабриках Донецького басейну працювали також російські сільські ремісники, в основному будівельних професій. Причому існувала певна їх порайонна спеціалізація, що склалася історично: теслі і муляри були, як правило, з Курської, Калузької, Орловської та інших губерній; Тульська губернія поставляла слюсарів; Задонський повіт Воронежської губернії — штукатурів, малярів.

Російське населення в Україні було неоднорідним і за своїм соціально-класовим складом. Крім робітників, у містах і селищах жили ремісники, кустарі, дрібні торговці. В місцях компактного проживання російських пролетарів існували певні національні, трудові традиції, навички, спосіб життя та праці. Наприклад, у 80—90-х роках у кам'яновугільній промисловості Донбасу особливого поширення набула артільна форма організації праці.

У 1897 р. росіяни становили 10 % міського населення України, зосереджуючись переважно в робітничих селищах та невеликих містах. На зламі століть великі російські колонії виникали у провідних індустріальних центрах України (Харків, Катеринослав, Луганськ, Одеса, Миколаїв та ін.). До них прибувало найбільше росіян. Водночас засновуються російські робітничі селища. Однак у цей час зростала й частка українців серед робітників. Це пояснювалося пролетаризацією українського села і посиленням відходом місцевих селян на підприємства гірничої та гірничо-заводської промисловості. Однак кількість робітників-українців на початку XX ст. була ще незначною. Тому корінні українські робітники поступово асимілювалися росіянами.

Напередодні революції 1905—1907 рр. русифікаторські тенденції серед пролетаріату, про які йшлося вище, посилювалися ще одним фактором — впливом на український робітничий клас російських соціал-демократів. В цей час вони розгорнули свою діяльність в Україні. Тому молодій українській соціал-демократії, яка претендувала на роль національного політичного центру і ставила своїм головним завданням «організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському», необхідно було активізувати насамперед пропагандистську роботу серед робітничого класу України, щоб протистояти російському впливу.

Як відомо, Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), що сформувалася в 1905 р., складалася з молодих революціонерів, політичні погляди яких являли собою суміш інтегрального націоналізму, есерівщини і марксизму. Тоді в її керівництві налічувалося приблизно десять осіб. Організаторами партії були українці О. Скоропис-Йолтуховський, М. Галаган, М. Меленевський та інші. Члени цієї організації не визнавали існування самостійної України, а відстоювали її автономні права в складі федерації вільних народів Росії. Замість ведення регулярної політичної роботи, виконання накресленої програми і дотримання при цьому певних тактичних настанов вони, з одного боку, займалися виданням брошур на зразок «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?» тощо, зміст яких був далекий від ідей соціал-демократизму, а з другого, — проводили агітаційну діяльність лише серед селян. Ця робота, за допомогою якої українські соціал-демократи намагалися вплинути на політичну свідомість трудящих, не давала бажаних результатів, бо це відбувалося в той час, ко-

ли російські соціал-демократи вже керували робітничими страйками в Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчуку та інших містах України.

Таким чином, тривалий русифікаційний вплив негативно позначився на суспільній активності українського робітничого класу, як і на національній свідомості усього народу. Тому й не дивно, що організація українського пролетаріату почалася значно пізніше, ніж російського. В соціал-демократичному русі протягом кількох десятиліть формувалося зверхне ставлення до «молодшого брата». Наслідки такого явно ненормального стану посилювали русифікаторські тенденції в Україні.

Революція 1905—1907 рр., столипінська аграрна реформа суттєво вплинули як на політичне, так і на економічне життя Росії та України. У роки першої російської революції робітничий рух став наймогутнішим фактором політичної боротьби трудящих. Столипінська реформа прискорила процес розшарування селянства. Характерно, що саме в Україні найвищим був процент його найбідніших й найзаможніших верств. Тому поряд з процесом пролетаризації відбувалося переміщення сільського населення в міста та за межі України.

Особливість українського села під час проведення столипінської реформи полягала в тому, що навіть ті його мешканці, що жили неподалік від фабрик та заводів, намагалися в пошуках кращої долі виїжджати за тисячі верст, а не працювати на них. Так, 70—80 % переселенців за Урал становили вихідці з українського села, а також з деяких чорноземних районів Росії. Це були переважно бідняки, які сподівалися в Сибіру вирватися із злиднів. Наприклад, у Харківській губернії процент безземельних і малоземельних становив 72,8 від загальної кількості від'їжджаючих звідти селян⁷⁻⁸.

Прискорені темпи розвитку товарних відносин, промислового виробництва та пов'язані з цим економічні, соціальні й національні процеси в Україні за часів столипінської реформи викликали гостру потребу в робітничих кадрах. У зв'язку з цим уряд заохочував росіян переїжджати на заводи півдня, в степову зону і на Лівобережжя. В результаті невеликі населені пункти Донбасу, де мешкала більшість росіян, які перебували в Україні, стали переважно російськими. У 1907 р. в таких робітничих селищах, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієве, Микитівка, Лідіївка, Ясинувата мешкало лише 5—10 % українців. Їх частка у ряді великих міст була також низькою. Зокрема, росіяни становили майже половину населення Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсона. Інші національні меншості, що проживали у великих містах України, розмовляли, як правило, російською мовою, що посилювало російський характер українських міст.

Присутність росіян у містах України почала особливо відчуватися з моменту виникнення там чорносотенних організацій на зразок «Русского собрания» і «Союза русского народа». Намагаючись поширити свій вплив на різні соціальні верстви населення, відділи «Союза русского народа» створювали спеціальні філії для робітників. Так, у жовтні 1906 р. в Києві було засновано «Союз русских рабочих», в статуті якого зазначалося, що мета організації — економічний, соціальний та національний захист пролетарів⁹. В Україні відділи СРН існували у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Вони об'єднували понад 190 тис. чол. — майже половину загальної кількості членів «Союза русского народа»¹⁰. Чорносотенці залучали до своїх організацій відсталі верстви робітників і особливо люмпенізовані елементи міст. Вони відкрито суперничали з українським національним рухом. Це було одним з «болючих» питань для чорносотенців України.

Якщо поява українських політичних об'єднань у Росії спочатку не викликала особливого занепокоєння монархістів, і вони не виділяли

щі організації з числа інших антиурядових сил, то згодом усвідомили, що український національно-визвольний рух становить велику небезпеку для імперії. В українському національному русі, провідну роль в якому відігравали ліворадикальні партії, монархісти вбачали загрозу як існуванню єдиної держави, так і тогочасному суспільному устрою.

На думку друкованого органу монархістів — газети «Киевлянин», однією з небезпек для Російської держави, крім «инородческо-еврейской революции», є «нелепые маньяки «самостійного» украинства». Чорносотенці вважали, що існує єдиний російський народ, а український є лише його гілкою. Тому український рух — «явище такою ж мірою шкідливе, як і безпідставне»¹¹, — зазначалося у статуті клубу російських націоналістів у Києві.

Завдяки фінансовій підтримці царського уряду українські чорносотенці мали змогу проводити масові маніфестації, створювати робітничі артілі, здійснювати єврейські погроми. Їх екстремізм незабаром став ознакою життя багатьох міст України.

Робітники України, котрі потрапили під вплив чорносотенців, не виявляли інтересу до революційної боротьби, яка набула значного поширення в Російській імперії, не розуміли безперспективність існування організацій монархічного типу, нерідко войовничо настроєних щодо українців. Проте переважна більшість робітників уникала співробітництва з ними, остерегалась і навіть боялась їх. Лише одна спроба протистояти чорносотенцям мала місце під час революції 1905—1907 рр., коли передові робітники Донбасу розпочали кампанію проти погромів. озброєні робітничі загони з Луганська, Бахмута та інших міст допомогли відвернути там різню.

Тим часом Російська імперія невпинно йшла до свого логічного кінця. Віковічні підвалини колишньої великої держави руйнувалися напрочуд легко. Перша світова війна, національні рухи довершували цю справу. З мобілізацією на військову службу майже половини працездатних робітників набагато зменшилася кількість українців на заводах і фабриках України. Імперіалістична війна завдала значних збитків народному господарству. Мільйони робітників і селян, переодягнутих у шинелі, були відірвані від заводів, фабрик та землі, погіршилося забезпечення міст продовольчими товарами, а сіл — інвентарем і тяглом.

У 1916 р. царський уряд запровадив в Україні хлібну монополію і дуже низькі закупівельні ціни на зерно. Незабаром стало зрозуміло, що промисловість не може працювати за відсутності кваліфікованих робітників. Уряд змушений був запровадити надзвичайний стан на залізничному транспорті, вугільних підприємствах Донбасу, металургійних заводах півдня Росії. Влітку 1916 р. близько 50 тис. російських робітників були направлені на шахти та оборонні підприємства України. Хоч обсяг видобутку вугілля в Донбасі збільшився, все ж гостро відчувалася нестача кваліфікованих робітників.

У цій ситуації Раді з'їздів гірничопромисловців півдня Росії (постійний виконавчий орган об'єднання власників підприємств металургійної, кам'яновугільної, залізорудної промисловості Донецького і Криворізького басейнів) разом із підприємцями з інших організацій вдалося мобілізувати на оборонні підприємства України ще кілька тисяч робітників з центральних губерній Росії, а також використати на виробництві як некваліфіковану робочу силу 100-тисячний загін військовополонених, значно дисциплінованіших порівняно з виснаженими пролетарями України. В цей час зростання кількості промислових робітників відбувалося також за рахунок евакуації в Україну ряду підприємств з окупованих німецькими військами Польщі і Прибалтики.

Тому цілком зрозуміло, що внаслідок першої світової війни ще більше змінився національний склад пролетаріату України. На початку 1917 р. 60 % промислового пролетаріату Донбасу становили росія-

ни, близько 30 % — білоруси, поляки, вихідці з Прибалтики та представники інших національностей¹². Таким чином, перевага росіян у складі робітників України не була порушена. Зберігалося також традиційне панування росіян у великих промислових центрах. Воно посилювалося більшовицьким впливом на робітничий клас України і значною роллю російських дрібнобуржуазних партій, що спиралися на середні верстви українських міст та їх пролетаріат. Зокрема, у Донбасі чисельність більшовиків зростала протягом 1917 р. таким чином: на початку березня їх було понад 500 чол., у квітні — 5,5 тис., серпні — 16 тис., жовтні — близько 28 тис. Чисельність російських есерів у Донбасі за цей же час зросла з 18—20 тис. до 38—40 тис.¹³

В лютому 1917 р. перемогла демократична революція. Було повалено ненависне самодержавство, тобто здійснилася споконвічна мрія багатомільйонного населення Російської імперії. Народи колишньої імперії завоювали політичні свободи. До бурхливого суспільно-політичного життя включилися робітники, солдатські маси, багатомільйонне селянство. У містах і селах проходили численні мітинги, збори, демонстрації. Поновили діяльність раніше переслідувані царизмом різні політичні партії та організації. З'явилися нові періодичні видання. З березня 1917 р., одразу після повалення царського самодержавства, яке понад 250 років уярмлювало український народ, у Києві було створено перший національний парламент — Центральну Раду.

Українська Центральна Рада поставила за мету відновити державність України. І якщо у її I універсалі зазначалося, що Україна не відокремлюється від Росії, то вже 25 січня 1918 р. вона видала історичний IV універсал, яким Україна проголошувалася самостійною державою.

В короткий проміжок часу, коли відбувався процес становлення української державності, Центральна Рада займалася розв'язанням військових проблем, питань справедливого розподілу землі між селянами, опікувалася розвитком культури, освіти та багатьма іншими соціальними і духовними проблемами українського народу.

З приходом до влади Центральної Ради розпочався процес масової українізації. Щодо цього становить інтерес висновок В. Винниченка, який він зробив у праці «Відродження нації»: «В кожній сфері були українці й у кожній сфері вони хотіли, вони мусли виявляти себе, як українці, затверджувати своє «я», поширювати його, закріплювати певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, приказчики, урядовці, всі гуртувалися національно, всі домагались своєю галузь українізувати, себто принатурити до об'єкту свого існування — українського народу — й узаконити, унеобхіднити, уприроднити свою «пробуджену ніжність»¹⁴.

Місія нести національну ідею в середовище робітників і селян й будити там національну гордість стала метою Центральної Ради. Соціалісти, молоді революціонери стали авангардною силою національного пробудження. Альфбою і омегою всіх їх починів був український народ, народ, який ще пам'ятав про козацькі вольності України, про запорожців і став запорукою постійності українського історичного процесу.

Однак у перші місяці діяльності Центральної Ради робітники-українці ще значною мірою дотримувалися проросійської орієнтації. Тому будь-які кроки в напрямі українізації в містах викликали обурення зрусифікованих робітничих мас. «Росіяни страшенно обурювались українізацією, ... особливо в Києві, — згадувала член Центральної Ради С. Русова, — і міська управа ставала в постійні суперечки з українськими організаціями та з Центральною Радою... Росіяни посилали телеграми до Тимчасового уряду в Петербурзі, благаючи рятувати «руських» від насильної українізації, а це було цілком неправдиво, бо, здається, ніде на світі ні один нарід не шанував так національних прав

своїх меншостей, як це робили українці»¹⁵. Зі свого боку, російські лідери більшовицької партії звинувачували керівництво українського національного руху в порушенні «єдності робітничого класу». Тому діяльність Центральної Ради та її виконавчого органу — Генерального Секретаріату — могла бути ефективною лише за умови підтримки їх діяльності з боку міського пролетаріату — цієї організованої меншості українського народу.

Як же склалися стосунки Центральної Ради із зрусифікованим робітничим класом міст?

Доцільно простежити їх на прикладах Катеринослава, Харкова, Одеси, інших міст України, де був великий процент російського населення. Д. Дорошенко, якого важко запідозрити в необ'єктивності, згадував, що в Катеринославі, де було багато свідомих українців серед службовців, робітників і селян навколишніх сіл, український національний рух помітно проявлявся в роки першої світової війни. Але коли почалася революція, писав він, «активних політичних діячів серед українців знайшлося дуже небагато, до того ж почалася ворожнеча між представниками української буржуазії й соціалістичних партій, і провід в місті захопили російські революційні організації... На виборах до міської думи укр. есери виставили свій окремий список, еседеки — теж свій, а есефи виставили також окремий список. Українські голоси розбилися, і українці провели до думи по всіх трьох списках 10 гласних (на 60 усіх)».

Через деякий час, продовжував Д. Дорошенко, коли почався український рух у військах, у місті зросло значення національного елемента. «Правда, реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворухнути, щоб допомогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки «українізації» війська робили враження й підіймали авторитет українського руху».

Аналогічна обстановка була й в інших русифікованих українських містах у період правління Центральної Ради. У Харкові становище було ще складнішим, ніж у Катеринославі: «В зросійщеному Харкові українцям тяжко було зайняти в новозаснованих революційних організаціях становище, яке відповідало б їхньому значенню представників української стихії, що заливала весь край, серед котрого Харків здавався якимсь чужорідним островом...».

Невдоволення українським національним рухом активно проявлялося і в південних містах України. «В космополітичній щодо свого населення Одесі українці не могли зайняти скільки-небудь твердих позицій в нових революційних установах. Російська й жидівська демократія, що, як і скрізь, вела перед по тих установах, ставилась до українського руху і до українських домагань дуже неприхильно».

Оскільки позиції заможного російського населення в Чернігові, Полтаві, Кременчуку були міцними, в цих містах не відчувалося переваги українського національного руху. «Серед усіх губерніальних міст на Україні Полтава найбільше зберегла своє національне обличчя, українська стихія тут найсильніше виявлялася, особливо в низах міста. Але більшість міської буржуазії й інтелігенції була зросійщена, і українцям не так то легко було здобувати позиції в самому місті, тим більше, що серед самих українців зразу ж постав розкол між несціалістами й соціалістами»¹⁶. Д. Дорошенко робить висновок, що «по всіх майже більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася переведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилась вона до автономії України»¹⁷.

За таких обставин у взаєминах з Центральною Радою робітники мали визначити свою позицію — підтримати її чи залишитися нейтраль-

ними. Як і всі інші верстви населення України, патріотично настроєні представники робітничого класу вирішили підтримати Центральну Раду. Однак для зрусифікованого українського пролетаріату незрозумілими були масштаби національних домагань Центральної Ради. Що краще для робітників: велика й неподільна Росія, яка принесла стільки страждань українському народу, чи автономна Україна у складі Російської республіки, що проголошувалася на першому етапі діяльності Центральної Ради (проте, можливо, лише тимчасово)? І, зрештою, з огляду на поширеність обох позицій на Україні багато зрусифікованих робітників залишилися нейтральними, політично пасивними, більше дбаючи не про підтримку Центральної Ради, а про те, щоб якось вижити. Тому на першому етапі співпраця робітників із Центральною Радою була незначною порівняно з іншими верствами українського населення. Так, близький соратник М. С. Грушевського Павло Христюк визнавав, що «популярність Центральної Ради зростала надзвичайно швидко, особливо в селянських і солдатських масах»¹⁸.

Однак ставлення фабрично-заводських робітників до Центральної Ради формувалося поступово, набуваючи дедалі більше національно-політичних ознак. За даними Л. Решодька, на першому засіданні Центральної Ради (14 березня 1917 р.) були лише один чи два робітники «Арсеналу»¹⁹, які не представляли заводчан, а прийшли, відгукнувшись на заклик студентської молоді. Потрапивши на засідання новоствореної організації українців, а потім на грандіозні маніфестації 16 і 19 березня, надалі пролетарі прагнули, щоб їх представники брали участь у роботі Центральної Ради. Морально-психологічна атмосфера після лютого 1917 р. сприяла зміцненню відносин Центральної Ради з робітниками різних міст України. Але, на жаль, завважала цьому позиція зрусифікованого українського робітничого класу — переважаної частини населення міст.

Навіть такий, інколи схильний до мажорного викладання історії революції на Україні автор, як П. Христюк, констатував: «...Міста на Україні з самого початку революції в більшості зайняли ворожу до українського відродження позицію або, в ліпших випадках, позицію повної негачії, ігнорування»²⁰.

В цій непростій ситуації діячі Центральної Ради не завжди займали виважену позицію. «Ми не вірили,— писав В. Винниченко,— що наш зрусифікований пролетаріат стане активно в оборону нашої державності, наших національних здобутків, в оборону того, що він не почував своїм, рідним і необхідним собі. Це недовір'я було величезною помилкою, як виявилось далі. Це було великою шкодою й для чисто національної справи, бо це недовір'я й дальша наша політика одвернули від національної справи зрусифікований український міський пролетаріат, який також мав пробуджену ніжність, який мав би її без порівняння більшою, коли б українство не одпихнуло його саме своїм соціальним консерватизмом»²¹.

Подібні настрої були характерними для всієї керівної верхівки української соціал-демократичної робітничої партії, хоча в 1917 р. її позиція суттєво змінилася порівняно з 1905 р. Саме вона, враховуючи соціально-політичне становище на Україні в зв'язку із виникненням Центральної Ради, визначила новий курс в напрямку переосмислення своєї національно-політичної програми. Це питання обговорювалося на конференції УСДРП*, що проходила у Києві 4—5 квітня 1917 р. «Виходячи з того, що потреба можливо повного розвитку творчих сил України вимагає її найширшого економічно-політичного самоозначення,— підкреслювалося в прийнятій нею резолюції про автономію України,— приймаючи під увагу, що федеративний устрій російської держави, як союзу автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць, не тільки не може шкодити розвитку пролетаріату всієї Росії,— а тим більше українського,— але і корисний для

нього; приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць — це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, — конференція української соц.-дем. робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії — автономію України, яко першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України»²².

При цьому діалог між представниками української автономії і російського уряду був можливий лише за умови здійснення національних прагнень численних колишніх неросійських народів. «Це розуміння українською соц.-демократією творення автономного ладу, — підкреслював П. Христюк, — мало для української революції велике значення: відповідаючи українській дійсності, воно було в той же час дійсно революційним. І як таке, йдучи врозріз з загальною тенденцією московської демократії — одкинути національне питання на друге місце, одклавши вирішення його цілком до Установчих Зборів, воно було причиною того, що українська соціал-демократія з самого початку революції на Україні пішла своїм окремим шляхом, часами гостро виступаючи проти своїх старших товаришів — російської соц.-дем. робітн. партії на Україні»²³.

Показовими щодо цього були різні робітничі з'їзди, що відбувалися у Києві й інших містах України. Зокрема, 12—14 липня 1917 р. у Харкові проходив всеукраїнський з'їзд залізничників. В його роботі взяли участь майже 300 делегатів, що представляли 200-тис. загін залізничників краю. 24—26 липня у Києві відбувся всеукраїнський робітничий з'їзд, близько 300 делегатів якого представляли більш як 2-мільйонний робітничий клас України і мали обрати його представників до Центральної Ради. Виступи на цих з'їздах свідчили про складну обстановку в Україні, а також у пролетарських лавах. Однак, зважаючи на продовження воєнних дій, з'їзди після тривалих дискусій вирішили, що «всі українські робітники мають всіма силами, із усією енергією піддержувати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат»²⁴.

Після цих з'їздів стосунки між робітниками і Центральною Радою певною мірою поліпшилися. І хоч серед широких мас промислових міст України зберігається сильний більшовицький вплив, національні ідеї вже почали проникати на заводи і фабрики, пропагуватися на сторінках робітничої преси та в технічних училищах. Однак за часів Центральної Ради робітників-українців нерідко докоряли в націоналізмі, зраді інтересів єдиної та неділимій Російської держави, бо в Україні тривалий час навколо них було майже суцільне російське середовище, вони, так би мовити, «змоскалилися», а імперські порядки — навіть якщо їх засуджували і вважали нелюдськими — зберігались і всіляко заохочувалися офіційними зрусифікованими структурами та представницькими інституціями.

Хоч царський уряд був повалений, але професійний, кваліфікований апарат управління органами праці залишився. В той час як Центральній Раді бракувало ефективного керівництва, цей апарат зберіг сильні позиції у провідних галузях промисловості, висококваліфіковані інженерні, економічні та фінансові кадри, численні форми економічного співробітництва, а також можливість позаекономічного примусу.

Чи могли ці «винятки з правила» — національно свідомі українські робітники — переважити «велику артилерію» більшості зрусифікованого українського робітничого класу, яка, якщо й визнавала право на автономію України, то обов'язково у складі «єдиної», «великої» та «неподільної»? Загалом ситуація у сфері виробництва і праці була катастрофічна: за часів Центральної Ради діяльність новостворених українських органів праці у містах наштовхнулася на відверту протидію фабрично-заводської адміністрації. Робітники, що мали сміли-

вість заявити про свої симпатії до Центральної Ради, ризикували залишитися без роботи.

Щоб проаналізувати дії Центральної Ради та настрої її керівництва в перші три місяці існування української демократії щодо рсифікаторських тенденцій в Україні, необхідно ознайомитися з «Декларацією Української Центральної Ради», підготовленою в середині травня 1917 р. для вручення Тимчасовому уряду та Петроградській Раді робітничих та солдатських депутатів. Наведемо кілька уривків з цього документа:

«Зріст українського руху, що так інтенсивно проявився в днях революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підхідних шляхів, не говорячи вже про саме фактичне познайомлення з його висловом. Між тим у цій сфері лишилося все по-старому, і російські громадянські круги в більшості стоять на давній неозначеній позиції.

Це вже й тепер сумно відбивається на взаємних відносинах двох братніх народностей, а на будуче грозить це дуже й дуже небажаними ускладненнями, і щоб їх усунути та злагодити, обидві сторони повинні поробити заходи державного та громадянського значіння.

Для людей, що мало познайомлені з історією й характером українського руху, зовсім незрозумілий той розмах, котрий проявив він зараз, у перших днях революції. Те, що уважалося справою невеличкого гуртка інтелігенції, нагло прибрало масовий характер: національні гасла і домагання стали дуже популярними в народних масах. Це пояснюється тим, що український рух, у своїй істоті глибоко демократичний, весь час стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх, і говорив доступною і зрозумілою народові мовою про його власні інтереси. Ось чого від самого початку вільного життя став цей рух організуючою силою, ось через що до нього прилучалися щораз більші сили народу, справедливо бачачи саме тут гарантію здійснення своїх загальнолюдських і національних потреб та домагань. Відроджена українська преса щоденно приносить звістки про те, як серед українських мас все більше й більше проявляється громадянська та національна свідомість: українське село організується під гаслами, виставленими українським рухом. Про те говорять дуже численні і многочисельні з'їзди, що одбуваються на Україні в останнім часі: кооперативні, селянської спілки, військові, національні в широкому смислі слова, педагогічні, партійні й інші. Ці з'їзди представляли в цілості міліонову масу (один військовий з'їзд у Києві представляв собою 993 400 зорганізованих солдатів) і в розв'язанні національних завдань виявили себе одною спільною всім душею...

А як відноситься до того справді казкового пробудження 35-міліонового народу російське громадянство там, на Україні? Треба зараз спочатку сказати: відношення неглибоке, не зв'язане з інтересами революційної Росії, навпаки, таке, що грозить багатьма ускладненнями для усієї справи свободи...

...І домагання національної школи, армії, українізації всього життя на Україні має у корінні головно це відроджене, визволене почуття гідності людини. І віра в це така велика в масах, що вони в перший час навіть не змогли зрозуміти, з якої причини це їх бажання, це вільне гарне почування зустрічає зле, недобре, вороже до себе відношення у тих, хто стоїть на чолі демократичного руху. В їх простій, незастроєній спокую психіці не укладається така сильна патріотичність. Вони думають, що кождий, хто б не був, обов'язаний разом з ними радуватися і веселитися їх визволенням, їх переродженням з рабів у людей. Не тільки радуватися, але й усіма силами пособляти такому чудовому переродженню.

Зовсім зрозуміло, що впертий опір доводить до розчарування, далі — до ворожнечі, а в кінці — до страшного обурення. Тепер на всіх з'їздах, зборах — скрізь тільки і чуєш скарги, докори, погрози. І чим

впертіше стоїть одна сторона, тим сильніше та глибше в'їдається недовір'я до Росії, тим ширше розливається хвиля стихійного протесту»²⁵.

Як бачимо, апогей українського національного руху не став періодом ілюзій та невиправданої ейфорії. В Україні воскресіння національної самосвідомості народу відбувалося повільно. І кожен член делегації Української Центральної Ради, який підписав згадану декларацію, констатував страшні у своїй простоті факти: 1) в українських містах підтримка національного руху з боку росіян відсутня; 2) молода українська демократія також виявляє недовір'я до російського населення українських міст, і тому майже скрізь відсутнє взаєморозуміння.

Налагодження взаємовідносин українського та російського населення міст ускладнювалося ще й внаслідок того, що Центральна Рада не здійснила належної підготовки мас в цьому напрямі. Український національний рух розвивався спонтанно, центральні й місцеві органи не завжди працювали в тісному контакті між собою. Останні здебільшого діяли самостійно, за власною ініціативою, переважно в межах певного міста або району.

Найбільш активно російські робітники з українських міст діяли при організації загонів вільного козацтва. Про це розповідав у своїй праці І. Мазепа. За його свідченням, у Катеринославі створенням загонів вільного козацтва займалися діячі місцевої організації українських соціал-демократів Гаврило та Микола Воробйови — сини робітника-залізничника, росіянина. Молодший — Микола закінчив артилерійську старшинську школу. Старший — Гаврило був студентом Київського політехнічного інституту і, хоч з військовою справою не був ознайомлений, проте став організатором катеринославських відділів вільного козацтва, які склалися переважно з робітників і селян Катеринославського району і відіграли визначну роль у боротьбі проти російських військ.

«Це був час, — писав далі І. Мазепа, — коли уряд Центральної Ради в зв'язку з постановою 1-го Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся на початку травня 1917 р., уділяв особливу увагу справі т. зв. українізації частин російської армії через виділення та організацію вояків в свої українські частини. Таким шляхом малося на увазі створити українську армію»²⁶.

В загонах вільних козаків проходили військову службу й робітники київського заводу «Арсенал», залізничники Конотопа й Сум, телеграфісти Чернігова. Вільне козацтво визнавало владу тільки Центральної Ради та Генерального Секретаріату, про що свідчать спогади учасників тих подій Степана Шухевича, Всеволода Петрова, Дмитра Дорошенка, гетьмана Павла Скоропадського.

Таким чином, у процесі загального поживлення національного руху в Україні виявилися нові настрої, що зароджувалися серед російськомовного робітничого населення її міст. Але якщо національно-свідома меншість була сповнена рішучості твердо йти шляхом створення українських національних військових формувань, то більшість не виявляла в національних і військових питаннях великої заінтересованості. Тому соціального партнерства та співпраці між робітниками близьких національних та соціальних груп у той час ще не існувало. Ускладнювалася ситуація й тим, що український робітничий клас за тривалий період русифікаторської політики царського уряду опинився в складному економічному становищі.

З огляду на це цілком природно, що наслідки русифікації українського пролетаріату болюче сприймалися тогочасним суспільством. Зокрема, заслуговує на увагу оцінка становища українського пролетаріату І всеукраїнським робітничим з'їздом, який проходив 11—14 (24—27) липня 1917 р. «Виходячи з того, що уряд проводив завжди русифікаторську політику і тим ставив робітництво на Україні в гірші умови існування, — повідомляли «Вісті з Української Центральної Ради», —

воно через те насправді відрізняється своєю неорганізованістю, економічною незабезпеченістю...»²⁷. Ще відвертіше висловлювалася «Робітничча газета». 18 липня 1917 р. вона, наприклад, писала: «Завдяки неосвіченості український пролетаріат ішов в хвості пролетаріату інших націй. Він займав посади нижчі, які гірше оплачувались, і через те опинився в гіршому становищі».

На жаль, ці оцінки відповідали дійсності. Тому не дивно, що з'їзд дійшов висновку про незадовільне становище українського робітничого класу. Умови праці в промисловості України були, за оцінкою делегатів з'їзду, «просто жахливими». Після розвалу державного регулювання постачанням продуктів харчування «продовольча криза досягла найвищого ступеня», і вона «...всією силою, всім тягарем... лягає на широкі трудящі маси в містах і, особливо, на робітництво»²⁸.

У липневі дні 1917 р. становище значно погіршилося, бо деморалізована російська армія в Галичині розпалася, і сотні тисяч озброєних озлоблених солдатів заповнили Україну. В свою чергу, придушення спроби військового заколоту, очолюваного верховним головнокомандуючим генералом Корніловим, сприяло дальшій революціонізації найширших верств населення. Це ще більше посилило політичний вплив більшовиків серед робітничих мас. Вони висунули ідею переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, але спочатку хотіли добитися цього мирним шляхом, а після липневих подій — шляхом збройної боротьби і встановлення диктатури пролетаріату.

Водночас відбувалися суттєві зміни в настроях російськомовного населення України, насамперед його найбільш реакційних верств. Дрімуче-тупе, зденаціоналізоване міщанство, озлоблена бюрократія, найагресивніші праві сили намагалися спровокувати найширші верстви населення на відкрите незадоволення революцією. Зрусифіковані робітники міст мріяли про відновлення російської державності та прагнули керуватися новими засадами соціалізму, які не сприймалися деякими діячами Центральної Ради.

У великих містах розпочався відкритий чорносотенний похід проти українського національного руху. Протягом липня — вересня 1917 р. газета «Киевлянин» опублікувала багато агітаційних антиукраїнських статей, написаних лідерами чорносотенців. Безумовно, здивував українську громадськість різкий перехід на бік реакції «Союзу малоросів ім. Гоголя», що активно виступав проти «примусової українізації». Зрусифікована професорська еліта Київського університету зробила ставку на придушення українського відродження. Тимчасовий уряд у середині липня направив до Києва для переговорів делегацію. Керенський, виступаючи перед діячами Центральної Ради, заявив у Маріїнському палаці: «Росія мусить бути велика, сильна й неподільна, а коли хтось посміє порушити її цілість і простягне до того руки, ми скажемо — руки геть»²⁹.

Таким чином, ідея надання Україні автономії відходила на другий план, реакційні організації йшли у політичному форватері ненависного центрального уряду. «Все це — від Києва почавши і Петроградом скінчивши — сплутувалось в один важкий, кошмарний, гнітючий клубок, який хотілось розірвати, знищити, пустити по вітру, щоб не перешкоджав вільно дихати, щоб не труїв своїм сморідним чадом повітря»³⁰, — так оцінив становище в Україні на кінець серпня 1917 р. відомий політичний діяч Центральної Ради Павло Христюк.

В цей час ще одна суттєва обставина впливала на загострення відносин між російськими робітниками України та пролетарями-українцями. Маються на увазі взаємовідносини української соціал-демократії та загальноросійських партій та організацій в Україні. Останні вели боротьбу головним чином у пролетарських центрах. Соціальну базу українських соціал-демократів становили міста малорозвинутого Правобережжя. Так, українські соціал-демократичні організації в Ми-

колаєві, Одесі, Кривому Розі, Бахмуті та інших пролетарських центрах виникли лише у 1917 р. Через відсутність українських соціал-демократичних організацій загальноросійські партії в Україні об'єднували навколо себе значну частину робітників різних галузей промисловості. Як підкреслював М. Попов, «більшовики на Україні були партією росіян і русифікованого пролетаріату»³¹.

Хоча більшовицькі та меншовицькі керівні органи всеросійської соціал-демократії з дореволюційних часів функціонували окремо, більшість місцевих організацій РСДРП спочатку була об'єднаною. Посилення розходжень з принципових питань тактики і стратегії революційного процесу між меншовиками і більшовиками призводило до виникнення самостійних партійних організацій. І українські соціал-демократи, і російські меншовики в Україні дотримувалися антибільшовицької тактики. Але українська соціал-демократія об'єднувала порівняно з російськими меншовиками менш організовану і свідому частину українського пролетаріату. Закономірно, що ця обставина наближала її до більшовицької партії, що неодноразово було причиною небезпечного хитання української соціал-демократії між більшовизмом і меншовизмом.

Завойовані трудящими масами після повалення самодержавства політичні свободи сприяли ослабленню національного гніту, пробудженню національної самосвідомості поневолених народів Росії та посиленню національно-визвольного руху, який мав прогресивний, демократичний характер, бо був спрямований на ліквідацію національної нерівноправності. Проте в 1917 р. протистояння між українськими і російськими соціал-демократами не припинялося. Адже революційні події 1917 р. надзвичайно швидко загострили національні відносини в Україні. Українські робітники, як і весь український народ, побачили в російських більшовиках, насамперед, національно-ворожих противників.

Однак українська соціал-демократія в ході державотворення України виступила не тільки проти більшовиків, а і російських меншовиків. З розвитком революційних подій і національно-визвольної боротьби в Україні у 1917 р. це протистояння ставало дедалі виразнішим і гострішим.

Якщо до революції українські соціал-демократи прагнули об'єднатися з російською соціал-демократичною партією*, то в 1917 р. вони в усіх важливих політичних кампаніях виступали самостійно. Це привело до ще більшої ізольованості й розмежувань між ними.

Слід враховувати, що відносини між українськими соціал-демократами і «Бундом», а також іншими єврейськими соціалістичними партіями в Україні були тіснішими, ніж з російськими соціал-демократами. В результаті протягом 1917 р. в Україні утворилася своєрідна стіна відчуження між українським і російським соціал-демократичним рухом: якщо до революції 1917 р. російські соціал-демократи з певними застереженнями ставилися до національних домагань української соціал-демократії, то тепер остання з неменшим недовір'ям ставилася до національної політики російських соціал-демократів. З розвитком революції і поглибленням національної самосвідомості українського народу ці розбіжності ставали все більшими.

Однак практична діяльність українських соціал-демократів була малоефективною. Тому мрії діячів української соціал-демократії В. Винниченка, С. Петлюри, М. Порша та інших про керівництво «українською революцією» не були втілені в життя. Рівень національної самосвідомості залишався все-таки низьким, внаслідок чого агітація за автономію, утвердження Української держави не знаходила достатньої підтримки в фабрично-заводських колективах, оскільки переважна більшість робітників оцінювала події крізь призму соціальних проблем. Поглиблення економічної та політичної кризи сприяло підвищенню по-

пулярності більшовицьких гасел і зростанню чисельності цієї партії з другої половини 1917 р. Основна частина пролетаріату, зокрема й українського, як і Ради робітничих і солдатських депутатів найбільших пролетарських центрів України, підтримували радикальні гасла російських соціал-демократів.

Тим часом робітничий клас вимагав від уряду встановлення контролю над виробництвом і підвищення заробітної плати. Мрії трудящих про поліпшення життєвого рівня дедалі більше відрізнялися від гасел, що їх пропонували політики, особливо в соціально-економічній сфері. Тому слухні вимоги вирішення українського питання для значної частини робітників України були не дуже актуальними на тлі проблем, зумовлених першою світовою війною та народногосподарською розрухою.

Так, 23 вересня 1917 р. учасники загальних зборів київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії черговий раз підтвердили програмну тезу партії про надання Україні автономії і водночас підтримали принцип федеративного влаштування Росії: «...Збори вважають невідложною організацію трудових мас України під прапором українського пролетаріату для переведення в життя через Генеральний Секретаріат таких точок у цих формах, що вимагає федеративний лад Росії: 1) узаконення восьмигодинного робочого дня; 2) заведення робочої контролі над виробництвом і розділом; 3) націоналізація всіх важніших галузів промисловості: кам'яновугільної, металеві, нафтової і т. п.; 4) безмилосердне оподаткування великих капіталів і маєтків; 5) конфіскація воєнних доходів для рятунку краю від господарської руїни; 6) негайне пропозиція всім воюючим народам загальнодемократичного миру; 7) негайне припинення всіх утисків проти робочої класи та її організацій; 8) очищення армії від контрреволюційного складу; 9) націоналізація землі й усунення її з товарного обміну; 10) конфіскація поміщицьких земель і передача їх у завідування земельним комітетом до розв'язки земельної справи Установчими Зборами. В разі дальшого існування коаліційності Временного Правительства перед соціалістичним Генеральним Секретаріатом постає завдання порвати зносини з тим Правительством»³².

Лідери української соціал-демократії давали зрозуміти Тимчасовому уряду, що готові співробітничати з ним в разі поліпшення життя робітників. Водночас вони засудили тісний союз центрального уряду з основним панівним класом Російської імперії — буржуазією. Український соціал-демократ Ткаченко, роз'яснюючи в ті дні позицію своєї партії, заявив: «...Російська буржуазія показала цілковиту нездатність організувати життя. Тому її треба усунути, влада мусить перейти до рук селянства та пролетаріату. Буржуазія мусить спинити революцію, щоб не віддати справу миру в руки демократів. Тут шукайте причину корніловського повстання та піддержки його з боку російської і міжнародної імперіалістичної буржуазії. Отже, цей критичний момент треба вжити на організацію соціалістичного міністерства, щоб справу миру взяти в свої руки. Для одної справи миру варто здобути соціалістичне міністерство. Автономію України треба здійснити фактично в повнім об'ємі. Тільки тоді наші маси піддержать уряд». Ткаченка підтримав М. Порш, який заявив, що в справі самовизначення націй коаліційний уряд нічого не зробив: «Ми — українці — особливо відчули тут на собі принцип коаліції. Потрібен новий уряд, від якого ми будемо вимагати для України розширення власті Генерального Секретаріату вшир і вглиб»³³.

Назрівання загальнонаціональної кризи і загострення соціальної конфронтації восени 1917 р. сприяли різкій поляризації політичних сил, радикалізації робітничих мас. У жовтні 1917 р. великодержавна російська буржуазія посилила наступ на український національно-визвольний рух. Тимчасовий уряд став на шлях репресій проти Цен-

тральної Ради, мотивуючи їх тим, що остання обговорювала питання про скликання українських Установчих зборів. Зокрема, міністр внутрішніх справ Малянтович 18 жовтня 1917 р. запропонував прокуророві Київської судової палати негайно провести ретельне розслідування діяльності Центральної Ради і Генерального Секретаріату³⁴. В цей час В. І. Ленін у статті «Криза назріла» зауважував: «На Україні конфлікти українців... з урядом все частішають»³⁵.

На жовтень 1917 р. нестабільність становища в Росії досягає апогею, відбувалися процес розвалу дрібнобуржуазного табору, трансформація трьох партійно-політичних таборів у два стани — революційно-демократичний, пролетарський і контрреволюційний, буржуазний. Перевага сил — не лише матеріальна, а й морально-політична — була на боці революційного табору. Таким чином, співвідношення класових сил змінилося на користь більшовицької партії. Вона знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», що означав підготовку повстання проти Тимчасового уряду, в результаті якого більшовикам вдалося встановити диктатуру пролетаріату.

На Україні ж події розвивалися за іншим, більш цивілізованим, мирним і демократичним сценарієм. 20 листопада 1917 р. було опубліковано III універсал Центральної Ради. Водночас проводилася підготовка робота до загальнонародних виборів в українській Установчі збори. Робітники, весь трудовий люд України, окрилений надією на краще життя, готувався до визначення свого майбутнього «шляхом голосування». «Восени 1917 року Україна являла собою «оазис» серед збаламученого всеросійського моря, серед його хаосу і смуги, — це було далеко не одною лиш красивою фразою»³⁶.

Однак такий перебіг подій не всіх влаштував як у Києві, так і в революційному Петрограді. Вже 17 грудня 1917 р. В. Ленін і Л. Троцький оголосили ультиматум Українській Народній Республіці, погрожуючи розпочати війну проти неї. В той же час у Києві з ініціативи місцевих більшовиків було скликано з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. Але він не приніс більшовикам очікуваних ними результатів: з 2500 делегатів за їхню платформу проголосувало лише 150. Однак замість того, щоб підкоритися волі більшості, група делегатів переїхала до Харкова, де обрала Виконавчий комітет, який одразу проголосив себе керівним «органом всієї України». М. С. Грушевський цю неординарну подію оцінив так: «Все могло б скінчитися опереткою, якби, на нещастя, не прорвалися до Харкова більшовицькі війська...»³⁷.

Всупереч твердженням українських радянських істориків про те, що нібито український народ треба було визволяти від «буржуазної» Центральної Ради, а робітники та селяни України всіляко підтримували більшовиків, факти свідчать про протилежне. Центральна Рада наприкінці грудня 1917 р., тобто через кілька тижнів після описаних вище подій, одержала на виборах до Установчих зборів значно більше голосів, ніж більшовики. Із 7,6 млн. голосів за представників українських партій було подано 3,9 млн., а за більшовиків — лише 754 тис. В результаті з 172 депутатських місць більшовикам дісталася тільки 34 (19,8 %) ³⁸. Якщо в цілому в Росії за більшовиків віддали свої голоси 24 % виборців, то 10 % голосів, одержаних ними в Україні, наочно показують «популярність» тут цієї партії. Таким чином, вибір народу був на користь українських соціалістичних партій.

Однак такий результат не влаштував В. І. Леніна, народних комісарів Російської Федерації у Петрограді та їх «помічників» на українській землі. Тому в центрі готувався заколот, підтриманий більшовицьким урядом. Для його здійснення українські більшовики отримали значну фінансову допомогу — 18 млн. крб. І ця допомога надавалася тоді, коли стояли сотні заводів і фабрик, голод і холода панували в робітничих оселях Росії! Проте тим, хто багато говорив про

самовизначення народів та демократію, імітував постійну турботу про трудящих, ближче все-таки було імперське світобачення, не давала спокою незалежність Української держави.

Зрозуміло, що значна матеріальна підтримка та демагогічні заяви і популістські лозунги більшовиків робили свою чорну справу. На початку січня 1918 р. було оголошено страйк на найбільшому заводі Києва — «Арсеналі». Однак не всі робітники підприємства підтримували більшовицьких лідерів. «Із приблизно 3500 арсенальців у заколоті брало участь не більше 50 чол.»³⁹ Але до страйкарів-арсенальців приєдналися зрусифіковані робітники інших підприємств міста і солдати деяких підрозділів Київського гарнізону. За даними К. Лукеренка — автора цитованої вище статті, «Ленін виділив арсенальцям 3 млн. 2 тис. крб. Їх привезли у спеціальному вагоні київські червоногвардійці (37 чоловік)». Проте і це не допомогло. Повстання було придушене. Від 700 до 1500 його учасників загинуло. Пролилася кров невинних росіян — робітників, зрусифікованих українців. Усі суспільні сили, класи та соціальні групи були втягнуті в жорстоке національне протистояння. А полум'я громадянської війни дедалі сильніше розгоралося.

Таким чином, протягом кількох століть російський уряд проводив русифікаторську політику на Україні. Все національне під будь-якими приводами нищилося й викорчувалося, натомість все російське насаджувалося й нав'язувалося. Цьому сприяло неодноразове направлення в XIX — на початку XX ст. робітників з Росії на Україну. Завдяки таким «ін'єкціям» в містах України з'явилися непогані спеціалісти і російське населення стало переважаючим. Але це були в основному вихідці з російської глибинки, не здатні збагатити духовне життя українських міст. Проте, зважаючи на чисельну перевагу, російські робітники суттєво впливали на світогляд та політичні настрої місцевих пролетарів. Тому зрусифіковані робітники України дотримувалися пасивних або нейтральних позицій у ході боротьби за національну незалежність. Їх нерішучість пояснюється насамперед нерозвиненістю на Україні процесу національного будівництва — наслідком багатовікового гніту Російської імперії й становищем українського робітничого класу.

При цьому, однак, не слід ототожнювати негативні тенденції в політиці царизму щодо України з ставленням до неї російського народу. Сьогодні ж можна констатувати факт зневажання національних почуттів і гідності росіян навіть у серйозних виданнях, що побачили світ в Україні. «Стало майже бонтоном,— писав у зв'язку з цим Б. Олійник,— обов'язково «вкусити» росіянина, і особливо ревно стараються ті, хто ще вчора буквально захищався, славлячи «старшого брата». Дозвольте, це він — російський народ — сам нав'язався в старші брати? Чи це він — російський народ — видавав валуєвські і емські укази та циркуляри, які забороняли українську мову? Чи це він — російський народ — потопав в розкоші?.. Чи це він — російський народ — разом з нами нині ледь зводить кінці з кінцями? Хто ж це так і навіщо — лукаво і підступно — змішує поняття, замисли і діяння правителів, аплікуючи на багатостраждальний народ? Чи не за тим, аби провокуючи криваві міжусобиці, розділити — і далі володарювати? Але правителі приходять і відходять, а народи залишаються. Навіки!»⁴⁰ В даному контексті повною мірою приєднуємося до думки відомого українського поета і політичного діяча.

Тому в питанні українсько-російських взаємин особливе значення має вимір психологічний. Як це не важко, не слід піддаватися озлобленості, відділяти реальні вікові стосунки від створеної навколо них «міфології», що покладена в основу стійких, здебільшого, на жаль, негативних стереотипів, здатних генерувати конфронтацію. До того ж ці взаємовідносини фактично ніколи не розвивалися самостійно, так би мовити, на рівних, у них завжди втручався сторонній — інонаціо-

нальний, державницький (великоросійський) чинник — політика «поділяй і владарюй», що автоматично в 1917 р. була продовжена більшовицькою партією.

- ¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Між історією і політикою.— Сучасність, 1973.— С. 90—91.
- ² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— СПб., 1898.— Вып. II.— С. 28—29.
- ³ Порш М. Робітництво України. Нарис по статистиці праці // Записки Укр. наук. товариства у Києві.— Кн. XII.— К., 1912—1913.— С. 11.
- ⁴ История рабочих Донбасса : В двух томах.— К., 1981.— Т. 1.— С. 36—37.
- ⁵ Металлист.— 1920.— № 8—9.— С. 4.
- ⁶ Павлов М. А. Воспоминания металлурга.— М., 1946.— С. 229.
- ^{7—8} Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Століпін: з життя та державної діяльності // Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.— С. 120—121.
- ⁹ Устав союза русских рабочих людей.— К., 1907.— С. 3.
- ¹⁰ Киселев Н. И., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 77—78.
- ¹¹ Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні // Укр. іст. журн.— 1992.— № 1.— С. 97.
- ¹² Афонин Ю. В. Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 г.— март 1918 г.): Автореф. на соискание ученой степени канд. ист. наук.— К., 1990.— С. 11.
- ¹³ Там же.— С. 14.
- ¹⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. I.— С. 126.
- ¹⁵ Русова Софія. Мої спомини.— Львів, 1937.— С. 204—205.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 61—62, 63, 64.
- ¹⁷ Там же.— С. 60.
- ¹⁸ Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920.— Кам'янець; Відень, 1921.— Т. 1.— С. 16.
- ¹⁹ Решодько Л. Михайло Грушевський і Центральна Рада // Вечірній Київ.— 1991.— 22 листоп.
- ²⁰ Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 19.
- ²¹ Винниченко В. Назв. праця.— Ч. II.— С. 106.
- * На цю конференцію прибули представники соціал-демократичних організацій Катеринославської, Полтавської, Київської, Харківської, Одеської, Черкаської, Новоград-Волинської, Московської, Петроградської та інших губерній.
- ²² Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 34.
- ²³ Там же.— С. 35.
- ²⁴ Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень—листопад 1917 р).— К., 1990.— С. 21.
- ²⁵ Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 55—58.
- ²⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.— Прага, 1942.— Т. 1.— С. 29.
- ²⁷ Вісти з Української Центральної Ради.— 1917.— № 15—16.
- ²⁸ Гриценко А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави (1-ий всеукраїнський робітничий з'їзд 11—14 (24—27) липня 1917 р.).— К., 1992.— Додаток.— С. 1—11.
- ²⁹ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926).— К., 1992.— С. 118.
- ³⁰ Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 117.
- ³¹ Цит. за кн.: Субтельний Орест. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 304.
- * З цією метою лідер українських соціал-демократів М. Порш був делегований від УСДРП на IV з'їзд РСДРП.
- ³² Христюк П. Назв. праця.— Т. II.— С. 27.
- ³³ Там же.— С. 28.
- ³⁴ Історія Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 39.
- ³⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 263.
- ³⁶ Дорошенко Д. Война и революция на Украине.— М.; Л., 1930.— С. 85.
- ³⁷ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 197.
- ³⁸ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 47; Сучасність (Мюнхен).— 1972.— № 9.— С. 61.
- ³⁹ Родослав.— 1991.— № 2; Вечірній Київ.— 1991.— 4 груд.
- ⁴⁰ Олійник Борис. Два роки в Кремлі.— К., 1992.— С. 104—105.